

ПЕТРЕНКО Є.Д.
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО в останній чверті XVIII – на початку XX ст.

Під час відродження сучасного Українського козацтва у 1990–1992 рр. часто доводилося чути від багатьох людей таке напівздивування, напівзапитання: «Яке козацтво ви відроджуєте? Його вже 300 років не існує!» Такий стереотип радянська пропаганда заклала у голови більшості наших громадян. Насправді, ланцюг козацтва в Україні ніколи не уривався.

Після зруйнування 5 червня 1775 р. Запорізької Січі козаки незабаром відновили останню у турецьких володіннях на р. Дунай, назвавши її Задунайською. В самій Україні до 1783 р. ще зберігався сотенно-полковий устрій, а також існувало 10 козацьких полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський¹, козаки котрих і після їх ліквідації залишалися у своєму стані до 1920 р.

28 червня 1783 р. було затверджене положення про регулярну кінноту й з українських козаків сформовані Полтавський, Стародубський, Глухівський, Софійський, Тверський, Ніжинський, Лубенський і Переяславський легкокінні полки².

12 лютого 1785 р. сформовано півторатисячний Бузький козацький полк, який у наступному році було поділено на два відповідних³. У липні 1787 р. започатковане Катеринославське козацьке військо⁴, а у січні 1788 р. – Військо вірних козаків чорноморських із запорожців, котрі мешкали по селах та хуторах півдня України⁵.

У тому ж році відомий просвітитель, письменник, громадський діяч, предводитель дворянства Київської губернії, генеральний суддя, директор народних училищ, маршал дворянства Полтавської губернії Капніст В.В. (1758–1823 рр.) склав проект «Положення, за яким може бути набране й утримане військо охочих козаків», де висунув ідею відродження українського козацтва.

11 лютого 1788 р. з Катеринославського козацького полку (колишнього Чугуївського) і з приписаних до однойменного козацького корпусу мешканців Чугуєва та окремих сіл, сформовано «Корпус передової стражи Катеринославських регулярних казаків» у складі чотирьох бригад, що склалися з п'яти сотен козацьких і двох калмицьких⁶.

Останній 23 червня 1789 р. було розформовано, а частини, котрі входили до його складу переформовані: Катеринославський полк – у Чугуївський кінний козацький полк, а Чугуївська легкокінна команда – в Конвойний (князя Потьомкіна) кінний козацький полк⁷.

13 травня 1790 р. з українських козаків було сформовано „Корпус малоросійських пешых стрелков” який складався з 25 сотен загальною чисельністю 5 тис. чоловік та проіснував до 8 листопада 1796 р.⁸

16 квітня 1793 р. з Чугуївського, Конвойного й приєднаного до них Малоросійського кінних козацьких полків сформовано відповідно 1-й, 2-й і 3-й Чугуївські⁹.

Протягом 1792–1794 рр. Чорноморське козацьке військо загальною чисельністю 25 000 осіб за наказом Катерини II було переселене на Кубань.

На кінець XVIII ст., крім козаків Задунайської Січі та багатотисячного козацького стану в Україні, з козацьких військ існували: Чорноморське і Катеринославське, з козацьких полків на регулярній основі – 1-й, 2-й та 3-й Чугуївські й з поселених українських козаків – Хоперський, Волозький та Бузький козацький полк¹⁰.

Таким чином, твердження про те, що в останній чверті XVIII ст. Українського козацтва не існувало, є абсолютно безпідставними.

У першій половині XIX ст. на кубанських землях діяло Чорноморське козацьке військо. На півдні України до 1817 р. прикордонну службу по Південному Бугу несло Бузьке козацьке військо. 20 лютого 1807 р. з колишніх запорожців, що мешкали у гирлах Дунаю, сформовано Усть-Дунайське козацьке військо¹¹. 5 грудня 1807 р. козаки цього останнього переведені в Усть-Дунайських і Буджацьких поселених козаків.

5 червня 1812 р., напередодні вторгнення французьких військ у Росію, з мешканців Київської й Кам'янець-Подільської губерній було сформоване Українське козацьке військо в складі чотирьох 8-ми ескадронних полків¹², котре брало активну участь у російсько-французькій війні 1812–1814 рр., і 26 жовтня 1816 р. було перейменоване в Українську уланську дивізію, а полки – в 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські уланські. Спадкоємцями їх до 1917 р., були 7-й, 8-й, 9-й і 10-й уланські полки¹³.

У 1828 р. в зв'язку з початком російсько-турецької війни з Усть-Дунайських та Буджацьких козаків було сформовано два Дунайських козацьких полки: 1-й кінний і 2-й піший, які утворили Дунайське козацьке військо, що проіснувало до 11 липня 1856 р. й було перейменоване у Новоросійське¹⁴. 3 грудня 1868 р. воно було скасоване, а населення його переведене в цивільний стан¹⁵.

З козаків Задунайської Січі, котрі у 1828 р. перейшли на бік Росії, 4 квітня 1829 р. було сформовано Дунайський козацький полк¹⁶, який разом з іншими козаками, що вийшли з Туреччини 27 травня 1832 р., перетворено в Азовське козацьке військо¹⁷, котре брало активну участь у російсько-турецькій війні 1853–1856 рр. і скасоване 11 жовтня 1864 р.¹⁸

До 1828 р. за Дунаєм у турецьких володіннях протягом 53 років існувала Задунайська Січ, заснована запорізькими козаками. Вона зберігала козацькі звичаї й традиції та була місцем прихистку багатьох втікачів з України від кріпацької неволі.

З одного боку, переселене на Кубань Чорноморське козацьке військо, що оселилося на великій території й несло прикордонну службу, своїми власними силами не в змозі було освоїти необжитий край. З іншого боку, російський уряд прагнув видалити волелюбне українське козацтво на околиці імперії, тим більше, що у самій Україні відчувалася гостра нестача надільної землі та в умовах кріпацтва наростало соціальне напруження.

З дозволу влади у 1802–1804 рр. з України на Кубань переселилося 7000 чол. з колишнього Катеринославського козацького війська¹⁹. У 1807–1810 рр. в Чорноморію переселилося 662 козаки Усть-Дунайського і Буджацького війська, а в 1806–1810 рр. – 162 козаки Задунайської Січі²⁰.

Не обмежуючись переселенням на Кубань січовиків, які поверталися з Туреччини, й козаків скасованих військ, уряд вдався до масового переведення у Чорноморію козацьких родин із Полтавської, Чернігівської та Харківської

губерній. За період з 1809 по 1849 рр. туди переселилося 112 119 козаків із родинами, а у наступний період із 1858 по 1864 рр. в основному у новозасновані закубанські станиці – ще 16 900²¹.

Російський уряд використовував українських козаків не лише для освоєння окраїнних земель імперії, а й під час війн з іншими державами, обіцяючи козакам повернути їх привілеї.

Крім Чугуївських козацьких полків, один із котрих проіснував до 1808 р., під час російсько-французької війни на підставі маніфесту від 18 липня 1812 р. щодо створення внутрішнього ополчення для посилення дій проти французької армії з козаків Полтавської та Чернігівської губерній сформовано 15 українських кінних козацьких полків, по 5 ескадронів у кожному²². Вони проіснували до 11 червня 1816 р.²³

На підставі цього ж маніфесту в Полтавській губернії сформовано 13 кінних, а також 7 піших козацьких полків внутрішнього ополчення, у Чернігівській губернії – 3 кінних козацьких полки і в Херсонській губернії – п'яти сотенна козацька дружина Бузьких козаків та козацький ескадрон поміщика Скаржинського. 28 жовтня 1814 р. всі ці підрозділи було розформовано²⁴.

Прагнення придушити польське повстання 1831–1832 рр. спонукало російський уряд сформуванню у травні 1831 р. з українських козаків Полтавської й Чернігівської губерній 8 кінних полків²⁵, два з яких 7 серпня 1832 р. в повному складі були переселені на Північний Кавказ на постійне проживання²⁶. Два інших козацьких полки 14 вересня 1832 р. переведені у митне відомство²⁷. 30 вересня 1832 р. українські козацькі полки розформовані, а людність, що їх складала, переселена на Північний Кавказ²⁸.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр. на підставі особливого маніфесту від 7 травня 1855 р. з козаків Полтавської та Чернігівської губерній сформовано 6 Українських кінних козацьких полків, по 7 сотень у кожному²⁹. В квітні 1856 р. їх було розформовано.

25 травня 1863 р. для боротьби з польським повстанням знову сформовано 3 Українських кінних козацьких полки – 1-й і 2-й Полтавські й 3-й Чернігівський. 26 червня 1864 р. вони були розформовані³⁰.

Протягом першої половини XIX ст. в Полтавській та Чернігівській губерніях зберігався козацький стан колишніх козаків й їх родин, котрі до 1783 р. входили до 10 полків, що існували у Гетьманщині. Не припинялося в той час і „шукання козацтва” через державно-адміністративні й судові установи шляхом подання відповідних позовів. Особливого розмаху набув рух залучення до нього (запис у козаки, тобто в ополчення) під час Кримської війни. Він охопив 16 губерній Російської імперії, особливого загострення набув у Київській та частково в Чернігівській губерніях, отримавши назву „Київської козащини”³¹.

Таким чином, у першій половині XIX ст. в різні роки українське козацтво існувало в формі 5 козацьких військ і 57 козацьких полків. Зберігався багатотисячний козацький стан у Полтавській та Чернігівській губерніях і до 1828 р. діяла Задунайська Січ.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. ще певний час – до 11 жовтня 1864 р. – діяло Азовське козацьке військо³², до 3 грудня 1868 р. – Новоросійське козацьке військо³³ й до 1919 р. – Кубанське козацьке військо, яке переважно складалося з українських козаків.

До 1920 р. в Україні існував багатотисячний козацький стан, головним чином у Полтавській і Чернігівській губерніях; залишалися козаками родини

лоцманів на Дніпровських порогах та лісової охорони на Чернігівщині; козаки-нерубаї, які мешкали громадами; нащадки запорозьких, чорноморських, азовських козаків на півдні України, а також козаки, котрі займалися чумацтвом – торгово-візницьким промислом й об'єднувалися у валки на чолі з отаманами.

Крім того, значна частина заможних українських дворянських родин – таких, як: Апостоли, Безбородьки, Галагани, Гоголі, Гулаки, Дорошенки, Драгоманови, Закревські, Капністи, Кочубеї, Лашкевичі, Лисенки, Лукашевичі, Маркевичі, Марковичі, Милорадовичі, Остроградські, Полетики, Родзянки, Розумовські, Савицькі, Симоновські, Скоропадські, Терещенки, Тумановські, Ханенки та інші, були козацького походження.

З середніх і дрібних козацьких або козацько-селянських родин вийшли такі відомі українські діячі, як: Максим Березовський, Дмитро Дорошенко, Григорій Квітка-Основ'яненко, Яків Козелецький, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Григорій і Дмитро Левицькі, Федір, Платон, Василь, Левко і Володимир Смиренки, Григорій Сковорода, Михайло Слабченко, Василь Тютюнник, Павло Христюк, Опанас Шафонський, Олександр Шульгін та багато інших.

Микола Аркас згадував, що намагання відродити козацтво в Україні були у «...1856 і 1877 і навіть у 1896 і 1904 рр., але всі такі спроби робилися не на національному ґрунті, не викликали ніякого співчуття, були приборкані й зникли так само скоро, як і виникали»³⁴.

Однією з таких спроб підняти та використати козацтво була так звана «Чигиринська змова». Група революціонерів-народників готувала повстання в Чигиринському повіті Київської губернії й з цією метою створила нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка у середині 1877 р. налічувала близько 2000 членів на чолі з отаманом Є. Олійником. Це була масова козацько-селянська організація, котра планувала розпочати повстання з 1 жовтня 1877 р., але напередодні змову було викрито.

Таким чином, з 1775 по 1917 р. в Україні зберігався козацький стан, існували вітчизняні козацькі формування та не припинялося прагнення до відновлення козацтва повною мірою. Лише у квітні 1917 р. в Україні відновилося «Вільне козацтво» – добровільні військові формування на традиціях запорожців.

¹ Малий словник історії України. – К., 1997. – С.315.

² І ПСЗ. – Т. XXI. – № 15769.

³ *Висковатов А. В.* Историческое описание одежды и вооружения Российских войск с древнейших времен до 1855 г. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. IV. – С.37.

⁴ І ПСЗ. – Т. XXII. – № 16552.

⁵ І ПСЗ. – Т. XXII. – № 16605.

⁶ *Висковатов А. В.* Указ. соч. – С.38.

⁷ *Казин В. Х.* Казачьи войска. Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. – Санкт-Петербург, 1912. – С.13.

⁸ Там же. – С.32.

- ⁹ I ПСЗ. – Т. XXIII. – № 17116.
¹⁰ Висковатов А. В. Указ. соч. – С.40.
¹¹ I ПСЗ. – Т. XXIX. – № 22465.
¹² Казин В. Х. Указ. соч. – С.19.
¹³ Там же.
¹⁴ II ПСЗ. – Т. XXX. – № 30711.
¹⁵ II ПСЗ. – Т. XLIII. – № 46506.
¹⁶ II ПСЗ. – Т. IV. – № 2797.
¹⁷ Казин В. Х. Указ. соч. – С.20.
¹⁸ II ПСЗ. – Т. XL. – № 41546.
¹⁹ Переселение на Кубань казаков бывшего Екатеринославского войска и образование из них в 1802 году Кавказского конного полка Кубанского казачьего войска // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1894 – Т. III. – С.1–33.
²⁰ Петренко Е. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792 – 1917рр.) Канд. дис. – К., 1996. – С.192.
²¹ Там само.
²² I ПСЗ. – Т. XXXII. – №25188; Т. XXXIV. – № 26755.
²³ I ПСЗ. – Т. XXXIII. – №26309.
²⁴ Казин В. Х. Указ. соч. – С.36.
²⁵ II ПСЗ. – Т. VI. – № 4536.
²⁶ II ПСЗ. – Т. VII. – № 5547а.
²⁷ II ПСЗ. – Т. VII. – № 5602.
²⁸ II ПСЗ. – Т. VII. – № 5630.
²⁹ II ПСЗ. – Т. XXX. – № 29288.
³⁰ Казин В. Х. Указ. соч. – С.35.
³¹ Історія Української РСР. – К.,1978. – Т. III. – С.152–154.
³² II ПСЗ. – Т. XL. – № 41546.
³³ II ПСЗ. – Т. XLIII. – № 46506.
³⁴ Аркас М.М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С.347.